

ОД ИВАЊИЦЕ ДО ГОРАЖДА

У другој половини 1944. године положај немачких и квислиншких снага у Србији био је знатно погоршан због борбених акција партизанских јединица, које су стваране и дејствовале на тлу Србије, због офанзиве оперативне групе дивизија ка Копаонику и Топлици и дејства 1. пролетерског корпуса (преко Златибора) ка Маљену и 12. ударног корпуса из источне Босне ка планинама Тари и Повлену. Сем тога, нашим источним границама су се приближавале јединице Црвене армије, што је такође утицало на положај непријатељевих снага у Србији.

Да би колико-толико ублажили насталу ситуацију и сачували правце за маневрисање својим снагама, Немци су на просторији од Вишеграда до Мокре горе и Ужица (којим су наступали 1. пролетерски и 12. корпус) ангажовали комплетан 14. пук 7. СС дивизије (око 2.500 Немаца) и друге јединице и врло јаке четничке снаге. Ове јединице су биле подржаване врло јаком артиљеријском ватром из рејона Вардишта и Мокре горе.

Због тога је почетком септембра 1944. Врховни штаб целу 37. дивизију оријентисао ка одсеку Вишеград—Вардиште—Мокра гора.¹⁴⁶ Њен задатак је био да у међупростору између 1. пролетерског и 12. корпуса снажним притиском на комуникацију спречи 14. пуку

146 Зборчик, том I, кв. 16, док. 238, стр. 642 (наређење штаба 37. дивизије за покрет ка Вишеграду).

7. СС дивизије иродор ка Ужицу, да спречи дејство тог пука у бокове наших корпуса и да везује за себе што веће немачке и квислиншке снаге, па да тако корпусима олакша даљи продор у Србију.

Већ 6. септембра у 20.00 часова штаб 37. дивизије је издао наређење за покрет на нову просторију. Ноћу између 6. и 7. септембра 4. санџачка бригада је избила на линију Хајдучки бор—Суворбор—Гумниште—Шанац. Оиа је са тих положаја, заједно са 8. црногорском бригадом (која је тада већ ушла у састав 1. пролетерске дивизије), 7, 8. и 9. септембра водила жестоке борбе против јединица 14. пука 7. СС дивизије на правцу Бијелих брда и Вардишта. Борбе су обиловале нападама и противнападима с једне и са друге стране. После живих борби непријатељ је био потиснут. Претрпео је велике губитке: око 80 мртвих и рањених.

У току ноћи између 8. и 9. септембра 1944. 3. пролетерска бригада је нападала немачке положаје десно од 4. санџачке, на сектору Мокра гора—Вардиште. Она је исто тако водила тешку борбу и успела да задржи немачке и квислиншке снаге на полазним положајима.

Пета санџачка бригада се у то време налазила у рејону село Доброселица—село Горњи Љубиш—село Кућани—село Бураћа—село Негбина—Палисад—Краљеве воде (Партизанске воде). Задатак јој је био да обезбеђује бокове и позадину јединицама које су се бориле око Вишеграда, Вардишта и Мокре горе.¹⁴⁷

Да би указао на значај борби које је у то време водила 37. дивизија, Врховни штаб јој је 9. септембра поново издао наређење у коме се, поред осталог, каже:

»Енергично се заложити на сектору Кремна—Вардиште да бисте помогли 12. корпусу, кога нападају делови 'Принц Еуген'«. ¹⁴⁸

С тим у вези штаб 37. дивизије је 11. септембра 1944. наредио да 3. пролетерска и 4. санџачка бригада поново нападну непријатеља на сектору Вардиште—

147 Операцијски д евник 5. бригаде (ВИИ, рег. бр. 1 ф 16, к. 12о5, с. 9).

148 Зборник, том I, књ. 11, док. 172, стр. 424.

—Бијело брдо. Уиорие и непрекидне борбе су се водиле на тим положајима све до 15. септембра када је непријатељ, нашавши се у тешкој ситуацији, сконцентрисао све своје расположиве снаге на уском простору и пробио се у правцу Ужица.

Тринаестог септембра 1. пролетерски корпус је већ продро у околину Ваљева, а 11. септембра 12. корпус је овладао Повленом и Медведником и избио у долину реке Јадра. Оперативна група дивизија из правца Коиаоника преко Шумадије, такође је својим левим крилом стигла у рејон Ваљева.

Пошто су се јединице 37. дивизије, од друге половине августа до друге половине септембра, налазиле на просторији југозападне Србије и пошто тада у западном делу Санцака није било других наших снага, непријатељ је поново у Санцаку организовао своје јединице. Под руководством демачких команди организоване су јединице муслиманске милиције и четничке јединице. Попуњаване су присилно мобилисаним људима. Тако су се за кратко време на овом терену сконцентрисале јаке непријатељеве снаге: немачка борбена група »Бендл«, немачка легија »Кремпер«, око 4.000 припадника муслиманске милиције, санџачки четници и делови Дурмиторског и Дринског четничког корпуса (око 2.000 четника).

Због тога је штаб 37. дивизије, у духу директиве Врховног штаба, одлучио да разбије и уништи ту непријатељеву групацију.

Крајем септембра кренула је 3. бригада из рејона Ужица у правцу Санцака. Штаб 37. дивизије оријентисао је 4. санџачку бригаду ка просторији Ужице—Ужичка Пожега—Ариље—Ивањица, део 5. санџачке ка Вишеграду, Прибоју и Пријепољу, а део ка Сјеници. Тако се оперативна просторија дивизије знатно проширила. Била је овичена линијом од доњег тока реке Таре, преко Горажда, Вишеграда, Златибора, Ариља, Пожеге, Ивањице, Јавора, Сјенице, Бродарева, Пријепоља до Пљевља.

У вези с одлуком штаба 37. дивизије од 20. септембра 1944. године о дејствима у правцу Санцака 2. и 4. батаљон 5. бригаде су са својих положаја пошли ка

Пријепољу ради припреме за предстојећа дејства. Када су батаљони дошли у рејон Пријепоља, нападе су их јаке четничке снаге. Борба је трајала пуних шест часова. У току борбе делови 2. батаљона су ушли у један део вароши где су водили уличне борбе. Непријатељ је био надмоћнији у људству и наоружању, тако да су се, пред сваниће, наши батаљони морали повући. Погинули су командир 2. чете 2. батаљона и један борац, а тешко је рањен командант бригаде Данило Јауковић (када је изгубио десно око). Рањен је и комесар 2. батаљона Иван Добрашиновић.¹⁴⁹

У првим борбама приликом извршавања тог задатка 3. пролетерска бригада је, у садејству са 1. батаљоном 5. санџачке бригаде, 25. септембра ослободила Прибој. Затим је заједно са 2. и 4. батаљоном 5. бригаде разбила око 1.500 четника у околини Пријепоља и одбацила их у правцу Пљеваља. Пријепоље је ослободила 29. септембра 1944. У тој борби четници су имали 50 погинулих, 30 рањених и 8 заробљених. Заплењено је око 10 хиљада пушчаних метака, неколико митраљеза, више пушака и мање количине хране. Трећа бригада је, потом, наступила преко Јабуге, Михајловице, Црљена, Голубије и Боровца гонећи четнике ка Пљевљима, где се окупило око 2.000 четника из пљеваљског, нововарошког, бјелополског и фочанског среза. После двочасовне борбе бригада је потпуно разбила ту четничку групацију и 1. октобра ослободила Пљевља. Тешко поражене, разбијене и деморалисане четничке формације из Санџака биле су неспособне да се даље супротставе јединицама НОБЈ. Бројно стање из дана у дан бивало им је све мање, јер су присилно мобилисани људи одлазили својим кућама. Разбијени четници у околини Пљеваља повлачили су се у мањим групама у правцу Горажда и Вишеграда. Муслиманска милиција из нововарошког, пљеваљског, пријепољског среза потпуно се распала и престала да постоји.¹⁵⁰

После ослобођења Пљеваља, Пријепоља и Прибоја 3. пролетерска бригада је имала велику слободу манев

149 Операцијски дневник 5. бригаде, стр. 14.

150 Зборник, том I, књ. 13, док. 89 и 143.

ра за даља дејства у правцу Горажда и Вишеграда, где је требало дотући четничке остатке који су се повукли из ослобођених градова Санцака. Затим је бригада требало да крене ка Сјеници и да тамо уништи муслиманску милицију која је у том срезу била бројна.

Штаб 3. пролетерске бригаде дао је задатак 2. и 4. батаљону да 6. октобра ослободе Горажде. Први и 3. батаљон бригаде кренули су 7. октобра правцем Пљевља—Вишеград да разбију четнике у рејону Вишеграда. Девог октобра у 04.00 часова батаљони су стигли у рејон села Ујниште одакле су у 05.30 часова прикривеним прилазима ушли у град. Потпуно су изненадили четничку посаду од 400 људи. Похватан је један број четничких вођа и сарадника окупатора из Санцака. Такође су похватани и око 250 младића и девојака, чланова тзв. равнгорске омладине.

У јутарњим часовима 7. октобра борци бригаде су заузели и железничку станицу у Вишеграду, а њеног шефа заробили. После тога из Горажда је јављено шефу станице у Вишеграду да тамо стиже композиција пуна четника Вука Калаитовића. Два батаљона бригаде су се припремили за »дочек«. Када је воз, пун четника, око 08.00 часова ушао у град, партизани су их дочекали тако да нису успели да пруже било какав организован отпор. За пола часа борбе доживели су праву катастрофу.

Том акцијом су дотучени санчачки четници који су успели да умакну из Санцака. Четници су код Вишеграда имали 79 погинулих, заплењена је њихова болница и у њој заробљено готово 200 четника. Заплењено је 17 митраљеза и пушкомитраљеза, 4 минобацача, комора и 67 коња и други ратни материјал. Трећа бригада је у овој врло важној акцији имала 7 мртвих, а 8 бораца су нестали.¹⁵¹

151 Исто, док. 143. Према нашим изворима погинуло је 265 четника, а према четничком — 79. Штампарском грешком у монографији 4. санчачке бригаде на 156. стр. забележено је да је погинуло 965 четника, што је нетачно, већ је требало да стоји 265 (мртвих и зароб.). Мислим када се говори о погинулим четницима да су непријатељеви извори поузданији, јер се водила читава расправа и тражена је смртна казна за Вука Калаитовића због 79 погинулих четника.

Тако је 3. пролетерека бригада избила на Дрину, од Вишеграда до Горажда. Преко Дрине је одбацила делове црногорских и босанских и мањи број санџачких четника. После извршеног задатка код Вишеграда, бригада се налазила на просторији Пљевља—Прибој—Рудо—Горажде—Чајниче.

У то време, у непосредној околини Сјенице било је сконцентрисано око 4.000 припадника муслиманске милиције. Они су посели повољне положаје и организовали одбрану. Главна непријатељева снага у тој групацији била је легија »Кремпер« коју су сачињавали припадници муслиманске милиције из Санџака, претежно из сјеничког среза. Њом су непосредно командовали немачки официри. Све те непријатељеве јединице биле су врло добро снабдевене аутоматским оружјем, а имале су и 4 тешка митраљеза.

Ове непријатељеве снаге требало је што пре ликвидирати. Први и 2. батаљон бригаде пребацили су се на правац Пријепоље—Сјеница. Други и 4. батаљон 5. санџачке бригаде и један батаљон 7. црногорске бригаде напали су 14. октобра легију »Кремпер« и остале квислиншке снаге у рејону Сјенице. Борба је почела у 14.00 часова и трајала пуних 11 часова. Најзад, наше јединице су успеле да 15. октобра у 01.15 часова заузму Сјеницу и да одбаце легију »Кремпер« према Дугој Пољани. Легија је имала 30 погинулих и око 50 рањених. Наше јединице су заплениле 1 тешки митраљез, 1 пушкомитраљез, 2 лака баџача, 10 кола муниције и већу количину ратне опреме.

Тада је први пут у току рата ослобођена Сјеница.

Наши батаљони су у тој борби имали 9 избачених из строја.¹⁵²

Четврти батаљон 3. пролетерске бригаде, који је задржан у рејону Горажда, напао је ноћу између 18. и 19. октобра у рејону Јабуге, 6. усташку бојну која је од Рогатице кренула у Горажде. У том нападу батаљон је нанео усташама губитке од 80 мртвих и рањених и овом акцијом спасао око 250 српских породица од уста-

152 Зборник, том I, књ. 13, док. 143 и 191; том I, књ. 14, док. 34 и Операцијски дневник 5. бригаде, страна 26.

шког покоља. У исто време и 3. батаљои 3. бригаде је код Чајничка разбио Чајничку четничку бригаду.

Штаб 37. дивизије, када је крајем септембра пре-групписавао своје снаге и када је усмерио 3. пролетерску бригаду ка Санцаку, наредио је да 1. и 3. батаљон 5. санџачке бригаде заузму борбени распоред у доњем току Увца, на просторији Семегњево—Јабланица, а 2. и 4. батаљон на просторији Негбина—Радоиња.

На основу исте одлуке 4. санџачка бригада је кренула у правцу Ариља и Пожеге. У рејону Ариља и Моравице добила је важно место у борбеном распореду дивизије. На тој просторији је требало да води борбу против јаких немачких и четничких снага које су својим дејствима обезбеђивале коридор за извлачење других непријатељевих снага на север.

Покрет 4. санџачке бригаде ка Ариљу принудио је четнике да 19. септембра без борбе напусте Ариље. Јаче четничке снаге су се у то време налазиле у Ужичкој Пожеги, кроз коју су још увек пролазили делови 7. СС дивизије, те су им четници служили за обезбеђење комуникације Ужице—Пожега—Овчарско-кабларска клисура—Чачак.

Просторију између Ариља, Ивањице, Пожеге и Гуче 4. санџачка бригада је наредних дана чистила од четничких група. Чишћење терена, уз местимично јаче борбе, нарочито око Гуче и планине Јелице, трајало је и 23. септембра 1944. године. Тог дана, односно ноћу између 23. и 24. септембра цела бригада је напала на Пожегу коју је бранило око 1.500 четника.¹⁵³ Први батаљон је нападао из правца Ариља, 2. и 3. батаљон су вршили обухватни напад са севера. Међутим, четници су на време открили намере наших батаљона, па су се после слабијег отпора повукли ка Овчарско-кабларској клисури. У току кратке борбе четници су имали 1 мрвог и 11 заробљених.¹⁵⁴

У свануће 24. септембра на наше батаљоне кренула је немачка моторизована јединица из Ужица, подр-

153 Архив ВИИ, кут. 1255, бр. рег. 17-13/ф.

154 Исто

жана тенковима и јаком артиљеријском ватром. Због тога се бригада морала повићи у село Годовик и село Горобиље.

Бригада је остала у рејону Пожеге и Ариља до краја септембра. За то време напала је непријатеља на комуникацији Ужице—Пожега—Чачак, нанела му губитке и ометала саобраћај. Последњих дана септембра водила је жестоке борбе против јаких четничких снага које су у тај крај пристизале са разних страна. На том правцу очекиване су и јаке немачке снаге из правца Краљева. Да би олакшао положај својих јединица у Србији, немачки командант за југоисток формирао је 26. септембра 1944. године у Србији армијску групу »Феблер« и борбену групу »Фишер«. Њихов задатак је био да бране источну Србију, како би се повукла Група армија »Е« из Грчке.

Ситуација на југословенском ратишту се брзо мењала. Већ 6. септембра 1944. године јединице Црвене армије избиле су на југословенско-румунску границу и убрзо прешле реку Дунав код Кладова и Брзе Паланке. Ту су успоставиле први додир са јединицама НОВЈ на југословенском ратишту.

Немачка армијска група »Феблер« западала је из дана у дан у све тежи положај. Потиснута у шири рејон Београда и на подручје Крагујевца и Краљева, она је пружала жилав отпор очекујући помоћ Групе армија »Е« која се повлачила из Грчке ка Београду. Ситуација за немачке јединице у источној Србији, услед дејстава српских јединица и јединица Црвене армије, непрекитно се погоршавала. Зато немачка команда у рејон Ниша упућује 7. СС дивизију, пук »Бранденбург« и 797. пук из 117. ловачке дивизије. Али ни те мере Немцима нису помогле. Црвена армија је избила на Велику Мораву и успоставила чврсту везу са дивизијама 1. армијске групе НОВЈ у рејону Велике Плане. Тиме су немачке снаге у Србији, јужно од Дунава, биле пресечене на два дела. Да би Групи армија »Е« створио време за пробој из рејона Крагујевца и Краљева ка Београду, немачки командант за југоисток одлучио је да организује одбрану у ширем рејону Београда. Та одлука остала је само као пушта жеља, јер успешна дејства јединица

НОВЈ и Црвене армије у Србији нису дозволиле да се реализује ова замисао. Непријатељеве снаге, формиране за одбрану Београда, биле су разбијене. Већи део је 18. и 19. октобра 1944. одбачен и уништен. Тиме је и пресечена одступница немачким снагама преко Београда. Други део немачких снага, сконцентрисан око Краљева и у ибарској долини, повезао се са јединицама Групе армија »Е«. Зато су те његове јединице, као и оне које су се извлачиле из Грчке и Албаније, тражиле други излаз за повлачење ка западу.

Због овакве ситуације на југословенском ратишту немачке снаге из Македоније и Грчке могле су се повлачити само кроз Качаничку клисуру, преко Косова и ибарске долине ка Краљеву. Али само за врло кратко време, јер је и тај правац био пресечен дејствима 14. корпуса који је, после ослобођења Ниша, своје снаге усмерио ка Косову и тако дефинитивно пресекао одступницу Групи армија »Е« долином Мораве.

За даље извлачење Немаца из Грчке и Македоније остала је комуникација долином Вардара и Ибра. Од Рашке према Босни повлачење се одвијало у два крака: један од Новог Пазара преко Сјенице, Пријеполја, Прибоја и Вишеграда и други преко Краљева, Чачка, Ужица, Бајине Баште, Љубовије и Зворника. Зато су Немци 14. октобра формирали 43. армијски корпус, чији је задатак био да, обезбеђењем мостобрана Крагујевац—Краљево, осигурава извлачење Групи армија »Е« на леву обалу Дрине.

Наше снаге, заједно са снагама Црвене армије, добиле су задатак да из рејона Крагујевца, Краљева и Чачка штите извођење београдске операције с југа и да пресеку правац извлачења Групе армија »Е« долином Ибра и Западне Мораве.

Пошто су изгубили Крагујевац, Немци су 104. дивизијом из Групе армија »Е« ојачали мостобран код Краљева. Тако су се на простору Краљево—Чачак нашле јаке немачке снаге против којих су водиле тешке борбе 1. пролетерска дивизија и 223. дивизија Црвене армије.

После ослобођења Ниша Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију оријентисао је 24. и 25. српску дивизију, 2,

3. и 4. косовску бригаду и 2. бугарску армију — ка иравцима повлачења Групе армија »Е«. Тако су, од средине октобра до краја године, против Групе армија »Е«, која се извлачила преко Косова и долином Западне Мораве, вођене борбе у Србији до коначног протеривања непријатеља на леву обалу Дрине.

Немачка борбена група »Скендербег« покушала је да из Македоније отвори пролаз преко Пећи и Чакора ка долини Реке Лима и да на тај начин успостави везу са деловима 181. немачке дивизије у долини Мораче. Тај продор зауставила је 9. црногорска бригада у садејству са 1. италијанском бригадом из дивизије »Гарибалди« и Комским партизанским одредом. Тако је непријатељу (91. немачки армијски корпус) остало једино да се повлачи правцем Косовска Митровица—Рашика—Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград. Правцем Мојковац—Бијело Поље—Пљевља повлачио се 21. немачки армијски корпус, а од Пријепоља повлачили су се оба пука према Вишеграду.¹⁵⁵

Почетком октобра 1944. године немачке снаге у источној Србији биле су разбијене и потиснуте ка западу. Снаге Народноослободилачке војске и Црвене армије нашле су се испред Београда. Пред њима су се, из Србије, заједно са окупатором, извлачили четници, Недићеве и Љотићеве јединице.

Четничка претходница, под командом Николе Калабића и Драгослава Рачића, наступала је из правца Чачка преко планине Јелице и Гуче у правцу Ивањице и Ариља. Ту се 1. октобра 1944. сукобила са 4. санџачком бригадом. Четници су одбачени преко Гуче и Јелице. Тринаестог октобра једна четничка јединица, јачине око 500 четника, поново је наступила од Чачка ка Гучи. Њу су дочекала три батаљона 4. бригаде: 2. и 3. батаљон из правца Пожеге, а 4. батаљон из Ариља. Сва три батаљона извршила су једновремен напад и после кратке, али врло жестоке борбе четници су били разбије-

155 Архив ВИИ, к. 127, бр рег 39/1; к 173. бр. рег 29⁵-1; бр. рег. 27⁵-2; Заврш-е операције за ослобођење Југославпје, стр 89—288; Владимир Дедијер: »Тито«, стр. 417.

ни.¹⁵⁶ Батаљон су врло енергично наставили да гоне четнике, не дозвољавајући им да се консолидују на прихватним положајима, те су били одбачени ка Чачку.¹⁵⁷ У тој борби 21 четник је изгубио живот, 30 их је рањено, а 10 заробљено.¹⁵⁸ Бригада је имала 2 погинула и 5 рањених бораца.¹⁵⁹ Међу рањенима је био и врло добар и храбар командир чете Добрило Драгаш.

После разбијања те четничке групације требало је спречити продирање других четничких група у правцу запада. Зато су 3. и 4. батаљон упућени у рејон Ариља, а 2. батаљон у Овчарско-кабларску клисуру, јер је на том правцу једна друга четничка колона наступала од Чачка ка Пожеги. Задатак 2. батаљона је био да поруши комуникацију, да успори кретање колоне, а по могућству да спречи њено наступање у правцу Пожеге. Међутим, док је батаљон маршевао ка одредишту, његов штаб је обавештен да је четничка колона већ продрла у Пожегу. Зато је батаљон одмах променио правац кретања и упутио се ка Пожеги. У току ноћи батаљон је неочекивано, налазећи се у маршевском поретку, упао у четнички логор у селима Милићево и Горобиљу. У логору је настала паника. Изненађени четници се нису снашли. Њихову сметеност су искористили борци 2. батаљона и у краткој борби убили 41, ранили 30 и заробили 10 четника. Међу погинулима био је и један четнички официр. Те ноћи батаљон је запленио архиву једног четничког корпуса, 2 аутоматске пушке, 1 пиштољ, 200 ручних бомби, 5 коња и уништио троја кола муниције.¹⁶⁰

Један борац из батаљона је погинуо, а 3 су рањена.

У само свитање батаљон се повукао у село Годовик, где су се већ налазили 1, 3. и 4. батаљон 4. бригаде.

Петнаестог октобра у рејон Ариља су из правца Вишеграда стигли Златиборски и 2. милешевски чет-

156 Зборник, том I, књ. 14, док. 60, стр. 125—128.

157 Зборник, том I, књ. 13, док. 190, стр. 528; док. 191, стр. 592.

158 Исто.

159 Исто.

160 Зборник, том I, књ. 13, док. 190, стр. 526—527 и том I, књ. 16; док. 60, стр. 127 и док. 180; Хронологија НОП, стр. 980.

нички корпус. Њихова јачина је била око 1.500 четника. Они су одмах тога дана око 12.00 часова кренули у напад на наше јединице. Четницима се из села Врана супротставио 3. батаљон 4. санџачке бригаде који је, између осталог, обезбеђивао и бригадну болницу и интендантуру које су се налазиле у селу Вранама. Остали батаљони тада су водили борбе против четника у рејону Пожеге. Док је 3. батаљон одбијао нападе четника са правца села Латвице и села Погледа, четници су левим својим крилом продрли у Вране. Десет бораца непосредно обезбеђења нису могли да се успешно одупру руљи од око 200 четника. Зато су се убрзо прихватили оружја и болесни и рањени партизани и одважне болничарке. Настала је борба прса у прса. Исход те борбе на левом четничком крилу могао је бити трагичан да благовремено није уследила интервенција 3. батаљона. Иако је непријатељ био много надмоћнији по броју и оружју, батаљон је, вешто маневришући својим јединицама, успео да разбије четнике на правцу села Латвице, потом је једну чету упутио у бок четничким снагама које су нападале преко села Погледа и у кратком сукобу потпуно их разбио. Ова чета је тако избила у позадину четницима који су упали у село Вране. То је заиста био последњи тренутак за спасавање болнице у којој је било 40 рањеника, болесника, болничког особља и неколико бораца. У том жестоком окршају партизанима је помогло и цивилно становништво које се било повукло пред четницима. У том ратном паклу који је окончан у 17.00 часова убијено је 80 четника, заплењено 50 пушака и нешто муниције.¹⁶¹ Из 3. батаљона погинуо је само један, а рањено 6 бораца.¹⁶²

Истог дана 4. батаљон је био у покрету из Пожеге ка рејону села Крушчице јужно од Ариља. Он је изненадио четнике који су логоровали у том селу. Батаљон је тада убио 10 и заробио 5 четника. Заплењено је 10 коња, 1 тешки минобацач, 1 митраљез. Батаљон није имао губитака.¹⁶³

161 Исто.

162 Исто.

163 Зборник, том I, књ. 14, док. 60, стр. 125; док. 134, стр. 356.

Први и 2. батаљои су тога дана водили борбу са четничким јединицама и код Пожеге.¹⁶⁴

Четрнаестог октобра 1944. штаб 37. дивизије је наредио да се нападну непријатељеве јединице у Сјеници да би се заузимањем тог места прекинуо пут немачким јединицама које су се преко Новог Пазара повлачиле ка западу. Тих дана Сјеницу је бранило између 1.400 и 1.500 четника и припадника муслиманске милиције.

У напад на те снаге штаб 37. дивизије је послао 1. и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде који су дејствовали у правцу Сјенице из правца села Вапе; 2. и 4. батаљон 5. санџачке бригаде који су дејствовали у правцу Бабињаче; 7. црногорску бригаду која је дејствовала из правца Радишића брда и Штавља, пошто је пресекла комуникацију Сјеница—Нови Пазар.

После жилавог отпора непријатеља на прилазима граду напад наших јединица на сам град уследио је око 24.00 часова. До 01.00 часова 15. октобра град је био ослобођен. Непријатељ се повукао у правцу Пештера. Имао је 6 погинулих, а наше јединице су имале једног погинулог и 5 рањених бораца.¹⁶⁵

Једанаестог октобра наредбом Врховног команданта 37. дивизија је поново врађена под команду штаба 2. ударног корпуса,¹⁶⁶ који је имао задатак да напада и уништава немачке снаге које су се, преко Црне Горе и Санџака, пробијале ка источној Босни. У вези с том наредбом оријентисана је и 37. дивизија.

Половином октобра 1944. године штаб 37. дивизије је приступио мањем прегруписању својих јединица дајући им нове задатке. У то време, сем три бригаде, под командом 37. дивизије била су и 4 партизанска одреда.¹⁶⁷

164 Исто.

165 Операцијски дневник 5. санџачке бригаде, стр. 26.

166 Зборник, том 1, књ. 13, док. 190, стр. 523—554, исто, књ. 14, док. 134, стр. 236, депеша бр. 288.

167 Деветог октобра 1944. формиран су 1, 2. и 3. санџачки и 1. ужички одред.

Четврта санџачка бригада је после тог прегруписавања снага дивизије имала задатак да и даље дејствује на простору Моравице—Ариље.¹⁶⁸

Штаб 5. санџачке бригаде добио је задатак да његова два батаљона изврше покрет од Сјенице ка просторији Сирогојно—Трнова, а друга два из Мокре Горе ка просторији Мачкат—Крива Ријека—Рожанство (тада је 5. санџачка бригада стављена под команду штаба 4. санџачке бригаде).

После поменутог прегруписања снага 4. санџачка, 5. бригада и Ужички одред требало је да дејствују на просторији: Јавор—Ивањица—Моравица—Пожега—Ужице—Златибор—Мокра гора. Међутим, те јединице нису дејствовале према том наређењу, јер су из правца Новог Пазара, преко Сјенице, маршевале оне немачке јединице које, извлачећи се из Грчке, нису успеле да се пробију ка Београду. Убрзо је стигло друго наређење штаба 37. дивизије по коме су 4. и 5. санџачка бригада имале одмах да крену преко Јавора ка Санџаку.

Док се све то збивало 4. санџачка бригада је била ангажована у борбама у рејону Ариља, Пожеге и Ивањице против неупоредиво јачих четничких снага. Тада су се главне четничке снаге из Србије, под командом Драже Михаиловића, повлачиле преко Чачка, Пожеге, Ариља, Ивањице, Сјенице, Пријепоља и Прибоја у источну Босну. Њихова јачина била је 8 група корпуса — око 12.000 четника.¹⁶⁹ У истој колони повлачиле су се Недићеве и Љотићеве јединице, српска пољска стра-

168 Зборник, том I, књ. 13, док. 180, стр. 420.

169 Архив ВИИ, к. 173, бр рег. 29/5-1 и 27/5-2; Архив ВИИ, к. 173, бр. рег. 27/5-3. (Према четничким документима, из Србије су се повлачиле: група корпуса Глишића — 1.500 четника, група јуришних корпуса мајора Младеновића — 1.500 четника; група корпуса Кесеровића — 2 000 четника; група корпуса Рачића и Калабића — 5.000; Авалски корпус — 400 четника; група јужноморавских корпуса Раковића (без назначеног бројног стања); група корпуса Смиљанића — 1.000 четника; Ужички и Ужичко-расински корпус — 700 четника. У групи граичне и пољске страже било је 8.000 људи; Зборник, том I, књ. 14, док. 134, стр. 357; Хронологија НОП, стр. 884.

жа и друге квислишке формације. У тој веома развученој колони кретала су се и многа запрежна кола натоварена разним животним намирницама и другим материјалом.

Пошто је добила наређење да крене ка Санцаку, 4. бригада је 19. октобра 1944. извршила напад на део четничке групације која је већ била у Ариљу и његовој ближој околини. Први батаљон је нападао преко села Погледа ка југозападној ивици Ариља, 3. батаљон преко села Грабовика ка западној страни и 2. батаљон преко села Врана ка северозападној страни града. Замисао штаба бригаде је била да четничку колону, која се кретала ка Ивањици, пресече у рејону Ариља, па је због тога напад извршен преко Ариља. Међутим, непријатељ је наступао у две колоне: једна се кретала од Гуче ка Ивањици, јужно од Ариља, а друга од Пожеге, преко села Годовика, северозападно од Ариља. Иако су батаљони жестоко јуришали, нису успели да заузму Ариље, јер су им у једном тренутку бокови били угрожени од надмоћнијих четничких снага. Четници су и у тој борби претрпели велике губитке — 60 погинулих, али њихова бројна надмоћност је била главни разлог што наши батаљони нису заузели Ариље.

У току 21. октобра 4. санчачка бригада је, заједно са једним батал.оном 5. санчачке бригаде, наставила борбу у рејону Ариља и у току тешке борбе која је трајала пуних 7 часова убила 40 четника. Наши губици: 3 погинула и 7 рањених. У току наредна два дана бригада је наставила нападе дуж комуникације Ариље—Ивањица, убила и ранила око 60 четника и полагано се приближавала Ивањици, на путу за Санцак.

После борбе за Ариље и у његовој околини 4. бригада је извршила мање маневре својим батаљонима у наступању ка Ивањици: 1. и 4. батаљон кренули су преко села Гривске и Црвене горе, а 2. и 3. батаљон преко Опаљеника. Циљ маневра је био — да се изведе ефикаснији напад на четнике у Ивањици. Напад је извела цела бригада благовремено и истовремено. Ивањицу су бранили делови Калабићевог и Рачићевог корпуса. После слабијег отпора четници су се повукли из

града у правцу планине Јавора. Тако је Ивањца била ослобођена 24. октобра, иако су мање групе четника упадале у град и до 28. октобра.

Даљи задатак 4. бригаде је био да непрекидно напада четничке колоне које су се повлачиле преко Катића, Јавора, Буковика и Кладнице ка Сјеници. Четничке снаге које су се повлачиле тим правцем спајале су се са немачким снагама у рејону Сјенице и преко Пријепоља и Прибоја (а главнином преко Пљеваља) кретале се даље ка Босни.

Последњи напад на ту четничку колону 4. санџачка бригада је извршила 28. октобра 1944. у рејону села Катића и планине Јавора. После те борбе бригада је прекинула борбени контакт са тим четничким колонама и извршила покрет правцем Буковик, Бочетићи—Радијевићи—Златар—Аљиновићи с намером да избије на комуникацију Сјеница—Пријепоље.

У току 23. октобра 5. санџачка бригада водила је тешку борбу против четника на линији Црвена гора—Шивчево, северно од Ивањице, којом приликом је заробила и убила 115 војника.¹⁷⁰ Ова бригада је заједно са 4. бригадом пошла на нове задатке, на комуникацију Пријепоље—Прибој.

У току септембра и октобра 1944. бригаде 37. дивизије изванредно су добро извршавале своје задатке које су добијале од штаба 2. корпуса, а неко време и непосредно од Врховног штаба ИОВЈ. Издржале су дуге и брзе покрете и усиљене маршеве на" широкој просторији коју је дивизија покривала у току та два месеца.

Трећа пролетерска санџачка бригада је у том времену у борби против четника, муслиманске милиције и усташа постигла велике и веома значајне војничке успехе који су имали и велики политички значај. Она је у том периоду потпуно разбила и уништила санџачке четнике, потпуно поразила муслиманску милицију и у садејству са деловима 5. санџачке бригаде поново за-

170 Исто, док. 107 и дневник 5. санџачке бригаде.

узела слободну територију Санцака. Бригада је, затим, од четничких снага ослободила Пљевља, Горажде и Вишеград а заједно са деловима 5. санџачке ослободила Прибој и Пријепоље. У садејству са два батаљона 5. санџачке и дедним батаљоном 7. црногорске бригаде уништила је легију »Кремпер« и између 14. и 15. октобра 1944. ослободила Сјеницу, што је било прво ослобођење тог града после окупације наше земље.

Четврта санџачка бригада је, заједно са деловима 5. санџачке бригаде и Ужичким одредом, покривала територију од Вишеграда преко Златибора—Пожеге—Гуче—планине Јелице до Ивањице. Борила се готово свакодневно против делова 7. СС дивизије на путу Ужице—Пожега—Овчарско-кабларска клисура и против четника из разних крајева и разних формација.

Дејства дивизије у том периоду карактеришу се издржљивошћу, самопожртвовањем њених бораца и руковођилаца; честим и брзим покретима; смелим маневрима; одлучним нападима на насељена места; борбама у сусрету и упорном одбраном праваца и положаја; правилним односима према народу; помоћи при обнављању народноослободилачких одбора и при формирању нових јединица НОВ и мобилизација нових бораца.

Све је то убрзало процес распадања квислиншких оружаних формација у Санцаку. Присилно мобилисани људи предавали су се нашим јединицама или органима народне власти и ступали у јединице НОВЈ. У том периоду није било оскудице у храни, оружју и муницији. Помоћ од савезника била је незнатна, али су јединице од непријатеља заплениле доста разног материјала, прехранбених намирница, одеће и обуће.

Збрињавање тешких рањеника било је нешто боље него у ранијим периодима борбе. До ослобођења Ужица рањеници су били смештени у дивизијску болницу у Новој Вароши. Лекова је било довољно. Хируршке екипе су радиле у много повољнијим условима, иако још не у потпуно задовољавајућим.